

Pach Zsigmond Pál

MOHÁCS TŐL BUDA VISSZAVIVÁSÁIG (*Magyarország történeti útjának nemzetközi háttere*)*

Budavár visszafoglalása a most háromszáz éve múlt szeptember 2-án, a török hatalom kiszorítása Magyarországról a következő mintegy másfél évtizedben — nemzetközi erők fegyverténye volt, egyben nemzetközi jelentőségű esemény: nemcsak hazánk sorsának fordulója, hanem Európa széles régiói történelmének alakítója.

Ha tehát most, 1686-ról emlékező tudományos ülészakunk bevezetőjeként, azt a viszontagságokkal teljes történelmi utat próbáljuk meg felmérni, amely a mohácsi vereségtől, majd Buda veszésétől a főváros visszavételéig, az ország nagy részének oszmán hódoltatásától annak felszabadulásáig vezetett, nem tekinthetünk el e több mint másfélszázados történelmi út nemzetközi hátterének felvázolásától. Ehhez pedig aligha választhatunk más kiindulást, mint azoknak a roppant nemzetközi horderejű eseményeknek a felidézését, amelyek éppen a Mohácsot közvetlenül megelőző évtizedekben zajlottak a világban: „kitágították” azt, és átformálták historiáját.

1.

A nagy földrajzi felfedezések, amelyeket a földkerekség körülhajózása azokban az években koronázott meg, amikor hazánk déli végei már súlyos harcok tüzeiben álltak — az emberi tudomány, technika és vállalkozó szellem e mindenkorra emlékezetes vívmányai — messzi földrészeket, eladdig egymástól függetlenül vagy majdnem függetlenül fejlődő népeket, társadalmakat, kultúrákat hoztak kapcsolatba, egyre rendszeresebb érintkezésbe.

Az emberiség nem csekély árat fizetett azért, hogy történelme ilyenképpen szorosabb értelemben is „világtörténetté” váljék. A távoli kontinensek és társadalmak közötti kapcsolatok főként hódítás, gyarmatosítás, alárendelés formájában valósultak meg. Megkezdődött Amerika, Afrika és Ázsia gyarmati kiaknázása, Nyugat-Európában pedig megindult a feudalizmus bomlásának, a tőkés termelési mód kialakulásának folyamata.

* A Budavári Emlékbizottság nemzetközi tudományos ülészakán (Budapest, 1986. szeptember 1—4.) elhangzott bevezető előadás jegyzetelt szövege.

Ám a földrajzi felfedezések s nyomukban a világtengeri-gyarmatosító vállalkozások csak azért lendíthettek a kapitalizmus felé egyes nyugat-európai országokat — s nem is az első gyarmatosítókat: Spanyolországot és Portugáliát, hanem a majd nyomukba lépőket: Hollandiát, Angliát, Franciaországot —, mert hatásuk-visszahatásuk olyan történelmi fázisban érte Nyugat-Európát, amikor a feudalizmus fejlődésének egész addigi menete megérlelte a talajt az ösztönzések befogadására, érvényesítésére. Olyan fejlődési színvonalon, amikor az új, atlanti világpiac kialakulását már megalapozta magának az európai gazdaságnak a *belső* növekedése, az áruterelés és munkamegosztás kibontakozása, s ez az atlanti partmenti kereskedelmet — a Baltikumtól le Gibraltárig — tette az új típusú nemzetközi forgalom fő ütőerévé, egyes atlanti parti országokat: Németalföldet, Angliát (Dél- és Kelet-Angliát) és Észak-Franciaországot a megszülető modern világ gazdaság bölcsőjévé, magvává, központjává.

A modern világgazdaság 16—17. századi kezdeteinek ábrázolása a korábbi történelmi munkák zömében Nyugat-Európa és a tengerentúli gyarmatok összefüggéseire korlátozódott. A történetírás hagyományos okfejtését — amely persze különböző, felszínebb vagy mélyebben elemző változatokban jelent meg — abban összegezhettük, hogy a kiterjedő nemzetközi forgalom központja a Földközi-tenger térségéből az Atlanti-óceánra tolódott át; a nagy földrajzi felfedezések, a tökefelhalmozás bő forrásait megnyitó világtengeri-gyarmati vállalkozások az egyébként is kedvezőbb helyzetből, az ipari-városi-demográfiai fejlődés magasabb szintjéről induló Nyugat-Európa egyes atlanti-parti országainak kapitalista kibontakozását lendítették előre. Közép-Kelet-Európa viszont még kimaradt a nagy átalakulási processzusból: nem részesedett az új, atlanti világpiac ösztönzéseiben, sőt — a fő kereskedelmi útvonalak áthelyeződésével — elvesztette az Ázsia és Európa közötti interkontinentális forgalomban, az úgynevezett Levante-kereskedelemben eddig játszott szerepét, s ezért óhatatlanul elmaradt.

Ez az okfejtés azonban, amint az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán kiderült, lényeges kiegészítésre szorul. Az persze történelmi tény, hogy a közép- és kelet-európai országok, délnémet kereskedőtökések vállalkozásaitól eltekintve, nem vettek részt a felfedezésekben, a kitáguló világtengeri forgalomban, a tengerentúli gyarmatosításban. Tény az is, hogy a középkori Levante-kereskedelemnek Közép-Kelet-Európa országain átvezető szárazföldi útjai — az újonnan felderített és rohamosan növekedő forgalmú óceáni útvonalakhoz képest — a 17. század első felére lehanyatlottak, úgyszólván elvesztették világkereskedelmi jelentőségüket. Ezek a negatív tények kétségtelenül további hátrányba hozták a kontinens keleti részét Nyugat-Európával szemben, s közrejátszottak tőkés átalakulásának megkésettében. Ám ennél többről volt szó: a nyugat-európai növekedés és a kelet-európai elmaradás mélyebb, közvetlenebb összefüggéséről. A modern világgazdaság kezdeti kibontakozásának folyamata ugyanis nemcsak a gyarmatokra terjedt ki, hanem a közép-kelet-európai országokra is. Az utóbbiak nemhogy kimaradtak, hanem az addiginál jóval erősebben vonódtak be a nemzetközi forgalom sodrába. Az új földrészek feltárásának, a

tengerentúli piacok megjelenésének időszakában — akkor, amikor létrejöttek az atlanti-parti országok *interkontinentális* kapcsolatai Ázsiában és Amerikában szerzett gyarmataikkal —, ugyanakkor Nyugat-Európának a közép-kelet-európai országokhoz fűződő *intra*kontinentális (kontinensen belüli) forgalma sem lankadt el, hanem sokszorosára növekedett. Ezek a növekvő súlyú és új típusú Európán belüli piaci kapcsolatok — amelyeknek áruösszetétele a fényűzési cikkekről mindinkább áttevődött a közszükségleti cikkekre — ugyancsak lényeges tényezőjévé, alkatelemévé váltak a modern világgazdaság születőben lévő rendszerének. Hatásuk pedig olyan módon érvényesült, hogy Nyugat- és Kelet-Európa között az ipari—agrár munkamegosztást ösztönözték, mélyítették el — anélkül (s ezt fontos hozzátennünk), hogy Közép-Kelet-Európának a bontakozó nemzetközi munkamegosztásban való agrárjellegű részvétele gazdasági szerkezetváltást: a mezőgazdasági exportágazatokhoz kapcsolódó iparosítást vagy a mezőgazdaság kapitalizálódását indította volna el. Sőt, hosszabb távon éppen ellenkező hatást gyakorolt: más tényezőkkel együtt a földesúri robotgazdálkodás kiterjedését, az úgynevezett második jobbágyság (*zweite Leibeigenschaft*) kifejlődését, a feudalizmus évszázados rögződését mozdította elő. Így a kontinens közép-keleti része maga is több tekintetben háttére, bázisa, peremzónája, feudális agrárövezete lett a — tengerentúli területeket *gyarmati* módon kiaknázó — nyugat-európai *központ* tőkés irányú nekilendülésének.¹

Ez a legszélesebb *világgazdasági* kerete Magyarország történetének a mohácsi vész és Buda visszafoglalása közötti százhatvan esztendőben.

2.

A történelmi folyamatok persze sohasem bontakoznak ki szabályos linearitásban, merev egyenesvonalúsággal, hanem a hatások és ellenhatások szövedékén, bonyolult ellentmondásain keresztül. A születőben levő modern világgazdaságba való kezdeti bekapcsolódás eleinte és rövid távon nem jelentett még gazdasági alárendelődést, elmarasztó, visszatartó tényezőt Közép-Kelet-Európa országai számára. Magát a bekapcsolódás megindulását éppen feudális fejlődésüknek a 15. századra elért színvonala, társadalmi termelőerők növekedése, áru- és pénzviszonyaik kiterjedése alapozta meg: ez tette képessé őket arra, hogy reagáljanak a nyugat-európai változásokra, a „kihívásra”; hogy választ adjanak a főleg Nyugat-Európa tőkésedő iparosodó központi körzetei részéről jelentkező exportigényekre. S a közép-kelet-európai mezőgazdasági termények és nyersanyagok előtt ekkoriban nemcsak szélesedő kiviteli piacok nyíltak Európa nyugatán, hanem előnyös értékesítési

¹ A modern világgazdaság bontakozásának fő tényeire és összefüggéseire: A nemzetközi kereskedelmi útvonalak 15—17. századi áthelyeződésének kérdéséhez, *Századok* (= Sz), 1968, 5—6, 863—896; Közép-Kelet-Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán, *Sz*, 1982, 3, 427—459. — Tartalmas elemzés: *I. Wallerstein, The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, 1974.

feltételek is. A 16. század úgynevezett árforradalma ugyanis elsősorban agrár-árforradalom (árstruktúra-forradalom) volt: kedvező külkereskedelmi cserearányokat (*terms of trade*) biztosított a közép-kelet-európai agrárexportálók számára. Sőt, a magas nyugat-európai agrárárak, amelyek mögött az ipari áremelkedés jócskán elmaradt, éppen a kibővülő nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok hálózata révén átsugároztak, begyűrűztek kelet felé is: hatást gyakoroltak e térség *belső* piacainak ármozgásaira is.²

Így a modern világgazdaság keletkezésének, az abba való bekapcsolódásnak, betagozódásnak első szakaszát nem helyzete romlásaként, nem mint depressziót vagy válságot, hanem éppen mint gazdasági fellendülést, tőkefelhalmozási lehetőséget, agrárkonjunktúrát éltek meg Közép-Kelet-Európa országai, jelesen mezőgazdasági árutermelői, termény- és nyersanyagértékesítői. Köztük első renden merkantil hajlandóságú földesurak — így a gabona- és szarvasmarha-kereskedelemben résztvevő lengyel pánok és szlachcicok, magyar főurak és nemesek —, de mellettük városi-mezővárosi kereskedők és piaci érdekeltségű parasztgazdák is.³

Innen Magyarország 16. századának különös ellentmondásossága, sokszoros drámai feszültsége. Mert ha korabeli történelmünk legszélesebb nemzetközi gazdasági keretét a modern *világgazdaság* keletkezésének kezdetei alakították ki, akkor legszélesebb *világpolitikai* hátterét a kor két, kontinenseken átívelő expanzív nagyhatalmának, „világbirodalmának” összecsapása határozta meg — mégpedig akként, hogy a Habsburg-hatalom és az oszmán-török birodalom közti hadszíntér egyik fő szakasza több mint százhetven esztendeig hazánk földjén húzódott. S amikor gazdaságát a nemzetközi prosperitás hullámai érték el, s egyes körzeteit, ágazatait számottevő mértékben megélénkítették, ugyanakkor nyomasztó, vészes súllyal szakadtak rá a nemzetközi politika fejleményei. A hadak útját kellett szenvednie újra meg újra, ami lecsapolta népszaporulatát, tönkretette gazdasági hozamának, anyagi javainak tetemes hányadát. A magyar társadalom tudatának, közérzületének pedig

² A 16. századi „árforradalom” — és az azt követő árhányatlási periódus — újabb irodalmából: *E. J. Hamilton*, *The History of Prices before 1750*, In: XIe Congrès International des Sciences Historiques, Stockholm, 1960, Rapports, I, 144—164; *B. H. Slicher van Bath*, *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500-1850*, London, 1964, 197—198, 206—212; *F. P. Braudel—F. Spooner*, *Prices in Europe from 1450 to 1750*, In: *The Cambridge Economic History of Europe, IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Edited by *E. E. Rich* and *C. H. Wilson*, Cambridge, 1967, 378—486; *The Price Revolution in Sixteenth-Century England*, Edited with an Introduction by *P. H. Ramsey*, London, 1971; *I. Hammarström*, *The Price Revolution of the Sixteenth Century. Some Swedish Evidence*, *The Scandinavian Economic History Review*, 5, 1957, 118—154; *W. Abel*, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*², Hamburg—Berlin, 1966, 13, 113—120, 145, 152, 175; *S. Hozowski*, *The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th Centuries*, *Acta Poloniae Historica*, 2, 1959, 7—16; *Št. Kazimír*, *Načrt vývoja cien obilnín na Slovensku v 16. a 17. stor.*, In: *Agrikultura. Zborník Pol'nohospodárskeho Muzeu v Nitre*, 9, Bratislava, 1970; *Zimányi V.*, *Mouvements des prix hongrois et l'évolution européenne (XVIe—XVIIIe siècle)*, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19, 1973, 305—333.

³ A 16. századi agrárkonjunktúra hatására Európa-szerte: *Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem*, *Történelmi Szemle* (= TSz), 1982, 3, 380—387.

roppant súlyos, nemzedékeken át kiheverhetetlen traumával kellett megküzdenie: a mintegy négymillió népeségű középkori Magyarország összeomlásának, az erős és fejlett állam széthullásának, az „országban való sok romlásoknak” léleknyomasztó hatásával; egyszersmind a szinte állandó bizonytalanság, veszélyeztetettség érzetének vibráló feszültségével. Éppen ezek a körülmények szolgálták társadalmi-szellemi talajául a hitújítás terjedésének a három részre szakadt országban: a Habsburg-főségű magyar királyságban, a „másik hazában”: az erdélyi fejedelemségben, de a törököt uraló hódoltságban is.⁴

3.

Sajátos fintora a történelemnek, a tárgyalt történeti periódus további sajátos ellentmondása, hogy abban a korszakban, amikor Nyugat- és Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődése mindinkább *kettéágazott*, ugyanakkor hamarosan nyilvánvalóvá lett, hogy egész Európában csupán *egyféle* politikai rendszeré a jövő: a centralizált államszervezeté, az abszolutizmusé. Közvetlenül érzékelhetővé vált: csakis a hatékony állami adóztatásból fenntartott állandó zsoldos hadsereg, az erős központosított hatalom képes arra, hogy visszaverje a kívülről jövő támadásokat, megvédje független államiságát, megszilárdítsa és megjavítsa helyzetét a nemzetközi küzdőtéren. Így a gazdasági-társadalmi feltételek *eltérő* alakulása ellenére a politikai fejlődés síkján a nyugat-európaihoz *hasznló*, központosítási tendenciának *is* színre kellett lépnie Kelet-Európában.⁵

A lengyel-litván *Rzecz Pospolita*ban — ahol ez az utóbbi tendencia nem tudott érvényre jutni a „második jobbágyrendszernek” immanens módon megfelelő politikai szerkezet: a decentralizált nemesi uralom végletes formáival szemben — a rendi állam úgynevezett aranykorszakának brutális élességgel vetette végét a svéd „vizözön” az 1650-es évek közepén; s ez után a „nemesi köztársaságnak” már csak néhány évtizedre csillant fel régi fénye. S ha e rövid időszakban Szobieszki III. János lengyel királysága mégoly jeles szerepet játszott Magyarország történetében is — mint Bécs 1683. évi török ostroma visszaverésének, majd az 1686. esztendő hadműveleteinek részese —, a lengyel állam a továbbiakban már alig léphetett fel európai erőtenyezőként, egyre

⁴ A 16. századi Magyarország nemzetközi gazdasági helyzetének és nemzetközi politikai helyzetének ellentmondására: Mohácstól Buda visszavivásáig. A 16—17. század problémái történetírásunkban, Kortárs, 1985, 9, 94—98. — A 16. századi nemzetközi politikai viszonyok világos áttekintése: J. H. Elliot, Europe Divided, 1559—1598, Glasgow, 1968.

⁵ Közép-Kelet-Európa gazdasági-társadalmi és állami-politikai fejlődésének ellentmondására: Európa a 16—17. században, TSz, 1979, 2, 326—336. — Az abszolút monarchia nyugat- és kelet-európai kialakulásának értékes elemzése: P. Anderson, Lineages of the Absolutist State², London, 1975.

inkább a nemzetközi politika szenvedő alanya lett, és Szobieszki halála után alig egy századdal, hosszú időre szólóan, letörlődött a kontinens politikai térképéről.⁶

Országok egész sorában viszont, Európa nyugati szélétől a keletiig, a Tudorok és Stuartok Angliájától az orosz cárok birodalmáig, a bontakozó világgazdaság központjában és peremzónájában, rendkívül különböző gazdasági-társadalmi feltételek között — Nyugaton a fölemelkedő kereskedő és manufaktúra-burzsoázia érdekeihez és igényeihez igazodva, Keleten a földesúri árukereskedelem és árutermelés szükségleteihez és a „második jobbágyság” feltételeihez idomulva — s mégis csaknem egykorúan, egyaránt létrejött az abszolút monarchia építménye. A Habsburgok soknemzetű és sokállamú dunai monarchiájában is, amelynek a 17. század második felére kialakult állami struktúrája, politikai szervezete persze szükségképpen közelebb állt az abszolutizmus kelet-európai válfajához, mint a nyugat-európai típusához — még akkor is, ha a bécsi udvar egyes kabinetpolitikusi éppen a francia, a XIV. Lajos-i államberendezést tekintették is sokban követendő modelljüknek.⁷

A francia államférfiak viszont, legalábbis Richelieu és Mazarin óta, kétségtelenül tisztában voltak vele: minden lehető eszközzel hátráltatniuk kell a honukbelihez hasonló hatalmi központosítás folyamatát a rivális birodalomban. Ezért is támogatták emitt a rendi-partikuláris erőket, a magyarországi *malcontent*-okat.⁸ S ezért folytatott a Napkirály olyan — enyhén szólva — tartózkodó és kétértelmű politikát azokkal a törekvésekkel, tervekkel és vállalkozásokkal szemben, amelyek a töröknek Magyarországról való kiszorításával együtt, a vetélytárs Habsburg-ház hatalmi terjeszkedését voltak eredményezendők. Aminthogy a bécsi udvar viszont 1664-ben — amikor kevésen múlt, hogy a francia király s a befolyása alatt álló Rajnai Szövetség vezetésével bontakozik ki a nemzetközi koalíció nagy hadi vállalata, a török kiűzése Magyarországról — a szentgotthárdi győzelem után habozás nélkül döntött: néhány nappal később megkötötte a status quo-t rögzítő vasvári békét. Ez Európa számos

⁶ *J. Tazbir*, *The Commonwealth of the Gentry*. In: *History of Poland*, Edited by *A. Gieysztor* et al., Warsaw, 1968, 242—261; *K. Piwarski*, *Oslabienie znaczenia miedzynarodowego Rzeczypospolitej w drugiej polowie XVII. v. Roczniki Historyczne*, 23, 1957; *I. Gieysztorova*, *Guerre et régression en Masovie aux XVIe et XVIIe siècles*, *Annales E. S. C.* 13, 1958; *B. Leśnodorski*, *Les partages de la Pologne. Analyse des causes et essai d'une théorie*, *Acta Poloniae Historica*, 7, 1963; *J. A. Gierowski*, *Pol'sa sredni europejskih goszudarsztv (XVI—XVII. vv.)*, *Voproszū Isztorii*, 1977, 12. — Az utóbbiban megnyilvánuló, a *Rzecz Pospolita* „rehabilitálására” irányuló tendenciával szemben a magunk részéről a nemesi köztársaságban a második jobbágyság társadalmi-gazdasági viszonyainak adekvát politikai felépítményét látjuk.

⁷ A lipóti abszolutizmust árnyaltan jellemzi *Benczédi L.* *A Magyarország története III. kötetében*, Budapest, 1985, 1178 s. köv. — A francia „modellre” jellemző epizód: ugyanott, 1181—1182.

⁸ A francia államférfiak Habsburg-politikájára: *H. Lutz—F. H. Schubert—H. Weber*, *Frankreich und das Reich im XVI. und XVII. Jahrhundert*, Göttingen, 1968; *S. H. Steinberg*, *Der dreissigjährige Krieg und der Kampf um die Vorherrschaft in Europa 1600—1660*, Göttingen, 1967. — A francia államkormányzatnak a Habsburg-központosítás megakadályozására irányuló politikai vonalát felismerte már: *Mika S.*, *Richelieu bibornok miniszter befolyása Franciaországra és Európára*, Kolozsvár, 1871.

fővárosában és kivált Magyarországon felháborodást keltett, a Habsburg-dinasztia hatalompolitikájából viszont logikusan következett.⁹

4.

Ha Lengyelország sorsára sokáig kihatott, hogy történelmében „kihagyta” az abszolút monarchia kialakulásának stádiumát, történelmi stációját, Magyarország jövőjére is rányomta bélyegét, hogy az állami egységesülés, politikai központosítás és abszolútizmus európai történelmi időszakát — vagy legalábbis e periódus egy hosszú időtartamát — éppen feldaraboltan, részekre hullottan élte végig.

A magyar történelem 15. század végéig tartó haladó, emelkedő fejlődésvonalának fontos elemét képezték a rendi-feudális állam centralizációjának, az uralkodói hatalom korszerű szervezete kiépítésének első kísérletei: a század első harmadában Luxemburgi Zsigmond, majd kivált a második felében Hunyadi Mátyás idején. Mintahogy az emelkedő fejlődésvonal megtörésének, megbicsaklásának súlyos és szembeötlő tünete volt az állami központosítás mátyási kísérletének összeomlása, az oligarchikus és rendi reakció felülkerekedése a 15—16. század fordulóján.

De — amint erre már korábbi történetírásunk is ráutalt — az államhatalom centralizációja Nyugat-Európa országaiban sem volt egyenes vonalú, töretlen, harmonikus folyamat. A központosítás „mintaországában”, Franciaországban is megrázkódtatások, visszaesések, megszakítások, válságok kísérték útját. A tartományi széthúzásba és vallásháborúkba, oligarchikus-rendi belharcokba való visszasülylyedés ismétlődő közjátékait azonban a központosítás és egységesítés újabb és erőteljesebb felvonásai követték, hogy végül is elvezessenek a kifejlethez: létrehozzák az abszolútizmus XIV. Lajos-i kiérlelt, szilárdan szervezett struktúráit.¹⁰

Hunyadi Mátyás halála (1490) után, a „gyöngékező lengyel királyok” alatt — elmélkedett múlt századi történetírásunk nagy alakja, Horváth Mihály¹¹ — le-

⁹ A vasvári békekötést és I. Lipót törökpolitikáját, illetve XIV. Lajos politikai és katonai lépéseit egyfelől magyarázó-mentegető, másfelől elmarasztaló nézetek könyvtárnyi irodalmából és irodalmáról: *O. Klopp*, *Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg bis zum Frieden von Carlowitz*, Graz, 1882, 120 s. köv.; *Acsády I.*, *Magyarország története I. Lipót és I. József korában*, In: *A magyar nemzet története*, Szerk. *Szilágyi S.*, VII, Budapest, 1898, 182, 202—203, 405—406, 441; *K. Köhler*, *Die orientalische Politik Ludwigs XIV. Ihr Verhältnis zu dem Türkenkrieg von 1683*, Leipzig, 1907, 82 s. köv.; *G. Guillot*, *Léopold Ier, les Hongrois et les Turcs*, *Revue d'Histoire Diplomatique*, 1911; *W. Platzhoff*, *Ludwig XIV, das Kaisertum und die europäische Krisis von 1683*, *Historische Zeitschrift*, 1920; *O. Redlich*, *Österreichs Grossmachtbildung in der Zeit Kaiser Leopolds I.*, Gotha, 1921, 244—249, 310—311; *R. Lorenz*, *Türkenjahr 1683*, Wien, 1933, 84 s. köv.; *G. Wagner*, *Das Türkenjahr 1664*, Eisenstadt, 1964; *Köpeczi B.*, *Franciaország a birodalom megmentője és a kereszténység bajnoka*, Vasi Szemle, 1964; *Marosi E.*, *Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1971; *H. Hantsch*, *Die Geschichte Österreichs*², Graz—Wien—Köln, 1953, II, 31—35, 45—46.

¹⁰ Vö. *Európa a 16—17. században*, TSz, 1979, 2, 300—304.

¹¹ *Horváth M.*, *A XVI-dik század első felének jelleme Magyarországon*, In: *Horváth M. kisebb történelmi munkái*, III, Pest, 1868, 5—9.

hanyatlott a központi hatalom, eluralkodtak a nagybirtokosok. De ha lett volna időnk — folytatta töprengését —, előbb-utóbb ismét jöhetett volna egy erőskezű nemzeti király, s folytathatta volna azt, amit nagy elődei elkezdettek. Igen ám, de nem volt időnk: nyomult előre a török, s az események drámai gyorsasággal peregtek (még ha — mondhatjuk hozzá mi, kései utódok — amaz idők drámai gyorsasága korunkéhoz képest szelíd cammogásnak tűnik is). Mindenesetre alig több mint fél évszázaddal Mátyás halála után budai palotáján már török félhold hivalkodott, s a Hunyadiak nemrég még oly erős magyar állama három részre hullott.

Ilyen mostoha történelmi körülmények között az államhatalmi központosítás továbbvitelének bárminő áramlata persze csak bűvópataként lehetett jelen magyar földön, s ha mégis felszínre tört, csak csonka vagy felemás formákat mutathatott. A török hódoltság területe kiesvén — ahol legfeljebb a magyar rendiség tarthatta fenn államiságának, állami folyamatosságának némely rekvizitumait a jobbágyság felett¹² — a másik két országdarabban, a királyi Magyarországon és a fejedelmi Erdélyben léphettek csak színre a pohtikai centralizáció törekvései, az abszolutizmus tendenciái és követelményei, szükségképp részlegesen és ellentmondásosan.

A Habsburgokat uraló magyar királyságban a centralizáció és a rendiség küzdelmének általános európai fejlődéstörvénye a bécsi idegen központosítás és a magyar nemzeti rendiség ellentétének sajátos történelmi alakzatában öltött testet, s a társadalom erőit és a politika irányítóit újra meg újra megoldhatatlannak tűnő dilemmák elé állította, konfliktushelyzetekbe sodorta.¹³ A „másik magyar haza”: az erdélyi fejedelemség gyengébb rendiségével időről időre erőteljesebb abszolutista kezdemények kibontakozásának nyitott teret, de önálló belső kormányzatának nehéz ára volt a Fényes Portától való függősége, illetve helyzetének Konstantinápoly és Bécs közötti tünékeny forgandósága.¹⁴

Mindehhez járult — kell hozzátennünk később szerzett-megszenvedett bölcsességgel — királyságnak és fejedelemségnek egyaránt soknemzetiségű etnikai összetétele, ami messzi jövő komor fejleményeinek árnyait vetette előre.

Ilyenképpen az ország központi, alföldi-dunántúli részének — a magyar népesség vérvesztesége és a bevándorlások ellenére is tömör etnikai-geográfiai törzsének¹⁵ — visszaszerzése, s az ennek kulcsát őrző hajdani főváros, Budavár

¹² A „kondominiumról”: *Salamon F.*, Magyarország a török hódítás korában, Pest, 1864, 285 s. köv.; *Hegyvi K.*, Egy világbirodalom végvidékén, Budapest, 1976, 207 s. köv.; *Szakály F.*, Magyar adóztatás a török hódoltságban, Budapest, 1981.

¹³ Vö. Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról, Budapest, 1965.

¹⁴ Az abszolutizmus fogalmát Bethlen Gábor kormányzatára először *Szekfű Gy.* alkalmazta: Bethlen Gábor, Budapest, 1929. — Bethlen Gábor és I. Rákóczi György hatalmi rendszerét tömören jellemzi *Makkai L.* a Magyarország története III. kötetében, Budapest, 1985, 841 s. köv., 904 s. köv. — Az 1613. évi kolozsvári országgyűlésen összejött erdélyi rendek a Tordán táborozó török seregtől való „féltekben libere eligálták Bethlen Gábort”: (*Hóman B.*) *Szekfű Gy.*, Magyar történet², Budapest, 1936. IV, 58. — A „Tündérország”-ról: ugyanott, III, 321. — Vö. Bethlen Gáborról — születésének 400. évfordulóján, Társadalmi Szemle, 1980, 11, 71—78.

¹⁵ Lásd *Makkai L.* előadását (Tájak és népek) a Magyarország története III. kötetében: 1425 s. köv.

visszafoglalása egész további társadalmi, állami, nemzeti fejlődésünknek alapkérdésévé vált.

Más szavakkal: az ország három részre szakadását előidéző török megszállás elleni harc, a magyar etnikum, kultúra és államiság átmentése a két nagyhatalom között, végső soron az ország újraegyesítése volt történelmünk 16—17. századi szakaszának fő nemzeti feladata.

5.

A túlélésnek, az átmentésnek, az államiság fenntartásának, a két nagyhatalommal való viaskodásnak és egyezkedésnek, szembefordulásnak és lavírozásnak különböző törekvései és változatai között: önállóbb és kevésbé önálló, jobb és kevésbé jó politikai irányvonalai, koncepciói, alternatívái között — vagy ha éppen úgy tetszik: a rosszabb és a kisebb rossz formulái között — mozgott-forrott-hullámzott a mohácsi vész és Budavár visszavívása közötti százhatvan esztendő drámai irányváltásokban is, tragikus fordulatokban is bővelkedő magyar története.

A túlélés, a fennmaradás, Béccsel szemben a Konstantinápolynak való alárendeltséget vállalva, azon belül kisebb vagy nagyobb mozgási lehetőséget keresve-találva — a korszak elején Szapolyai János királyságától a korszak végén Thököly Imre felső-magyarországi részállamáig.

A királyság és a fejedelemség újraegyesítése, a bécsi udvar fennhatóságát Erdély felett is elfogadva — mint pályájának végső szakaszán Martinuzzi Fráter Györgynél, vagy első viharos pályafordulatán Báthory Zsigmondnál.

Az országegyesítés „kelet felől” a Habsburgokkal szemben, Bocskai István vívmányainak bázisán, az erdélyi fejedelemségből indulva; a török szultán főségét elismerve, cserében belkormányzati önállósággal és külpolitikai mozgásterének szélesítésével — Bethlen Gábornál.

A „nyugati” magyar főúri politikusok gondolköre, mint Eszterházy Miklósé, a dinasztia iránt lojális, a Habsburg-monarchiába Erdéllyel együtt beilleszkedő, de rendi alkotmányát lehető csorbíthatatlansággal megőrző magyar királyságról.

Az erdélyi fejedelemség és Lengyelország perszónáluniója, esetleg a dunai román fejedelemségek szövetségi kapcsolatával bővülve — mint a két birodalom mellett és velük szemben harmadik hatalmi csoportosulás lehetősége a közép-kelet-európai térségben: Báthory Istvánnál, majd hamar hamvába holtan, II. Rákóczi Györgynél.

A „török áfium ellen való orvosságot” a hazai rendi politika és katonai szervezet reformjában, önálló magyar hadsereg létesítésében felmutató Zrínyi Miklós koncepciója, amint a nemzetközi viszonyok változásainak láttán, immár elérhető közelségben érzi, reális lehetőségnek tekinti a török kiszorítását Magyarországról: a korszak fő történelmi feladatának megoldását.

6.

A nemzetközi viszonyok 17. századi változásairól szólván nemcsak a politikai-katonai erőviszonyok változásaira, köztük a Magyarországot szorítóba fogó két birodalom erőegyensúlyának kialakulására, a török hatalmi expanzió megtorpanására lehet és kell gondolnunk — ami már a századforduló nagy véráldozatokat követelő „hosszú háborújának”, a tizenöt éves háborúnak a fejleményeiben megmutatkozott —, hanem a nemzetközi gazdasági viszonyok módosulására, átalakulására is.

A modern világgazdaság 15–16. század fordulóján kezdődött kialakulási processzusa ugyanis a 17. század folyamán újabb, *második* szakaszába lépett.

Az új szakasz egyik szembetűnő jelensége volt, hogy a 16. század második felét általánosan jellemző rohamos áremelkedés, „árforradalom” a 17. század elejétől fogva lelassult, illetve árhullámzásoknak, átmeneti fellendüléseknek és áreséseknek adta át a helyét; majd — éles, országonként és áruajtánként eltérő ingadozások után — részben már az 1620–30-as években, egészében pedig 1650 körül megállt. A 17. század közepére az árforradalom időszaka végképp lezárult, befejezéshez ért. A nemzetközi gazdasági konjunktúrát depresszió és válságjelenségek váltották fel.¹⁶

Az árforradalom megszűntével az árstruktúra alakulásának szekuláris irányzata is megfordult, visszajára váltott. Az árak stagnálása vagy hanyatlása ugyan mind iparcikkre, mind mezőgazdasági terményekre kiterjedt, elsősorban azonban az utóbbiakat érintette. A 17. századi depresszió gazdasági tekintetben alapvetően agrárdepresszió volt.¹⁷

A nemzetközi gazdasági helyzet változásai több vonalon is hatást gyakoroltak Közép-Kelet-Európa országaira. A térség agrárexportálói számára eddig előnyös külkereskedelmi cserearányok immár a múltba tűntek. A Közép-Kelet-Európából nyugat felé irányuló mezőgazdasági kivitel lanyhult. A gabonaexportáló lengyel földesurak, a marhakivitelbe kapcsolódó magyar urak és nemesek (és más piaci érdekeltsgű rétegek, csoportok) jövedelme csökkent. Megkezdődött a kommerci-umtól való visszavonulásuk.¹⁸

A nehezedő gazdasági viszonyok terhét a földesurak jelentős részben jobbágyaikra hártották. Fokozták robotkötelezettségüket, szigorították röghözkötöttségüket. A „második jobbágyság” rendszere megszilárdult-megkeményedett a maradék magyar királyságban és az erdélyi fejedelemségben csakúgy, mint a lengyel-litván

¹⁶ Lásd a 2. jegyzetben hivatkozott irodalmat. — Vö. *E. Hobsbawm*, *The General Crisis of the European Economy in the XVIIIth Century, Past and Present*, 5–6, 1954.

¹⁷ *P. Chaunu*, *Le renversement de la tendance majeure des prix et des activités au XVIIe siècle*, In: *Studi in onore di A. Fanfani*, Milano, 1962, IV, 219–255; *B. H. Slicher van Bath*, *Die europäischen Agrarverhältnisse im XVII. und in der ersten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts*, In: *A. A. G. Bijdragen*, 13, Wageningen, 1965, 144; *Abel*, i. m. 152.

¹⁸ *Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem*, TSz, 1982, 3, 388–391.

„nemesi köztársaságban” meg a habsburgi Csehországban és a keletnémet fejedelemségekben.¹⁹

Az európai intrakontinentális ipari—agrár munkamegosztás stabilizálódott, áthagyományozódott, de az abban való agrárjellegű részvétel — agrárkivívő és iparcikk-importáló szerep — most már kedvezőtlen arányokat realizált, nem tőkefelhalmozási lehetőséget, hanem értékelvonást jelentett hosszú ideig. Közép-Kelet-Európa gazdasági alárendelődése, feudális agrárövezet- és peremzóna-jellege egyre félreismerhetetlenebbül kirajzolódott.²⁰

A gazdasági depresszió körülményei nemcsak a közép-kelet-európai országok *export*képességének csökkenésében, nyugat felé irányuló kivitelük egyes ágazatainak visszaesésében nyilvánultak meg, hanem nyugatról származó behozataluk, *import*felvevő képességük lankadásában is. Hiszen az agrárfejlődés feudális-földesúri tendenciájának felülkerekedése, a „második jobbágyság” megszilárdulása számos közép-kelet-európai országban: keresztezte-hátráltatta a polgári városfejlődést csakúgy, mint a parasztság polgári fejlődését; tehát visszavetette a piacon jelentkező iparcikk-keresletet, korlátozta a modern típusú — belső és nemzetközi — kereskedelem piaci felvevő bázisát.²¹

Szemléletesen mutatkozik meg ez — egyebek között — a modern világgazdaság központjába feltörő Anglia kontinentális textilkivitelének alakulásában.

A közép-kelet-európai piacokon a 16. század második felében — a magas agrárarak, konjunkturális gabona- és marhakiviteli lehetőségek következtében — számottevő vásárlóerő jelentkezett. Így az északi- és balti-tengeri kikötőkön át a kontinensre áramló angol posztó- és *kersey*-szállítmányok nemcsak német földön találtak vevőre, hanem sikeresen nyomultak előre Lengyelországban és Magyarországon is.²²

¹⁹ Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században, Budapest, 1963, 197 s. köv.; *Szentgyörgyi M.*, Jobbágyterhek a 16—17. századi Erdélyben, Budapest, 1962; *W. Rusinski*, Hauptprobleme der Fronwirtschaft im XVI. bis XVIII. Jahrhundert in Polen und den Nachbarländern, In: *Première Conférence Internationale d'Histoire Économique*, Paris—La Haye, 1960, 415—423; *A. Klíma*, Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Bohemia, *Past and Present* 85, 1979; *F. L. Carsten*, The Origins of the Junkers, *The English Historical Review* (= EnHR), 62/243, 1947, 145—178; *G. Heitz*, Zum Charakter der „zweiten Leibeigenschaft”, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1972, I.

²⁰ A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet megkésésének problémája a magyar fejlődésben, *Világtörténet*, 1985, 1, 53—65.

²¹ *Vö. M. Matwist*, Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom XV. bis zum XVII. Jahrhundert, In: *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie*, 1450—1650, Budapest, 1963, 22—24.

²² *J. Kallbrunner*, Lazarus Henckel von Donnersmarck, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (= VSWG), 24, 1931, 146; *H. van der Wee*, The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (XIVth—XVIth centuries), The Hague, 1963, II, 123; *E. Lipson*, *The Economic History of England*, II, The Age of Mercantilism*, London, 1947, 188; *R. H. Tawney*, *Business and Politics under James I. Lionel Cranfield as Merchant and Minister*, Cambridge, 1958, 41, 57—58, 60; *B. E. Supple*, *Commercial Crisis and Change in England 1600—1642, A Study in the Instability of a Mercantile*

A 17. század első felében azonban a helyzet megváltozott: immár csökkent az a vásárlóerő, amely az importált gyapjúszöveteket a lengyel és a magyar piacokon felszívta. Főként a parasztság vásárlóereje hanyatlott, amelynek árutermelő rétegei a korábbi agrárkonjunktúrából maguk is részesedvén, a közepes fajtájú és kevésbé költséges importszöveteknek — köztük a *karasiának* (kersey) — számottevő fogyasztói voltak, a beálló agrárdepresszióknak viszont fő kárvallottjaivá váltak.²³

Ilyen körülmények között az angol textilexport-kereskedelem a 17. század első felében a közép-kelet-európai piacokon keresletbővülést immár nem remélhetett²⁴ — ami *újabb kiviteli irányok*, újabb fogyasztópiacok keresésére ösztönözte. Ez volt az indítéka azoknak az angol exporttörekvéseknek, amelyek Dél-Európa felé és azon túl mutattak: részben az Ibér-félsziget kikötőin át az amerikai spanyol és portugál gyarmatokra, részben — s mostani tárgyunk szempontjából főleg erre kell felfigyelnünk — a Földközi-tengeren át a Levante irányába.²⁵

Az angolok mellett pedig, s nyomukban hasonló célokat s irányokat követtek a pályájuk zenitje felé törő hollandok is.²⁶

Így került a *Levante*, az oszmán uralom alatt álló Közel-Kelet — a középkor után ismét — a nemzetközi gazdasági aspirációk keresztútjába.

7.

A középkori Levante-kereskedelem régi szárazföldi és tengeri útvonalai, amelyek Velence központi helyzetéhez kapcsolódtak, mint fentebb céloztunk rá, a 17. század első felére lehanyatlottak, elvesztették világkereskedelmi jelentőségüket az Indiába vezető közvetlen világtengeri úttal, a *Cape-Route*-tal szemben.

Nem a portugálok 16. század eleji, hanem csak a hollandok és angolok 17.

Economy², Cambridge, 1964, 29; *Endrei W.*, Az angol karasia Magyarországon, Századok, 1974, 4; *Pákh J.*, A szövetbehozatal szerepe és struktúrája Bártfa, Eperjes, Kassa és Lőcse külkereskedelmében a 16. század végén, In: Történeti Statisztikai Tanulmányok, 4, Budapest, 1980, 5, 23, 31.

²³ Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés, i. m. 208 s köv.; *J. Topolski*, La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle, Acta Poloniae Historica, 6, 1962; *W. Abel*, Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum IXI. Jahrhundert, Stuttgart, 1962, 193—197; *Tawney*, i. m. 44—45.

²⁴ *F. J. Fisher*, London's Export Trade in the Early Seventeenth Century, The Economic History Review (= EHR), 2nd Ser., 3, 1950, 153—158; *Supple*, i. m. 61, 136—148, 258—263.

²⁵ *Fisher*, i. m. 154—155; *Supple*, i. m. 153; *R. Davis*, English Foreign Trade 1660—1770, EHR, 2nd Ser., 7, 1954, 164—165; *W. E. Minchinton*, The Growth of English Overseas Trade in the XVIIth and XVIIIth Centuries, London, 1969, 9; *G. T. Beat*, The English in the Levant, EnHR, 2/20, 1890, 654—664; *R. Davis*, England and the Mediterranean 1570—1670, In: Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England, Edited by *F. J. Fisher*, Cambridge, 1961, 117—137.

²⁶ *H. Wätjen*, Die Niederländer im Mittelmeergebiet zur Zeit ihrer höchsten Machtstellung, Berlin, 1909, 104 s köv.; *W. Brulez*, Les transports routiers entre les Pays-Bas et Italie aux XVIe et XVIIe siècles, Prato, 1973, 1—10.

század eleji kelet-indiai előretörése döntötte meg Velence keleti fűszerkereskedelmét, értékelte le a levantei forgalom tradicionális útjait.²⁷

Az Angol és a Holland Kelet-Indiai Társaság alapítása (1600, 1602) és tevékenységének kibontakozása viszont rohamos gyorsasággal idézte ezt elő. Már 1610-től kezdve Németalföldről érkeztek tekintélyes bors- és egyéb fűszerszállítmányok Észak-Itáliába, főleg tengeri úton — a hagyományos fűszerutánpótlási irány megfordulásának, Velence hanyatlásának sokatmondó jeleként.²⁸ A keleti fűszerek távolsági közvetítésének középkori monopolistái, Szent Márk városának hatóságai hamarosan kénytelenek voltak abban a formában is tudomásul venni ezt az útvonalváltást, hogy 1625-ben a fűszereket vámkezelési szempontból hivatalosan a „nyugati áruk” csoportjába sorolták át.²⁹ 1646—47-ben az amszterdami kikötőből a Földközi-tengerre menő hajók rakományának fő tétele a bors volt: az összkivitel értékének mintegy 25%-a.³⁰

De nemcsak a hollandok és angolok közvetítette kelet-indiai fűszerek találták meg ez idő tájt útjukat a Mediterráneumba, hanem az angol és holland textilárúk is.

A holland hajók — s mellettük még a Hanza és már az angolok is — a 16. század végén nyomultak be a Földközi-tenger medencéjébe, kihasználva az 1590-es évek észak-itáliai gabonaválságát.³¹ S ez az exportirányzat tartósnak bizonyult. A gabonakrízis megszűntével más áru fajták léptek a szemestermények helyébe a Földközi-tengerre érkező atlanti szállítmányokban: a fűszerek mellett főként az angol és holland textilipar újabb termékei, amelyek az 1630-as években már kiszorították az itáliai posztókat a levantei piacokról. Sőt a velencei textilgyártás — ami éppen a 16.

²⁷ A korábbi felfogást — amely *W. Heyd* klasszikus műve nyomán vált általánossá: *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, Stuttgart, 1879, II, 505. s köv. — már *J. Kulischer* is vitatta: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, München—Berlin, II, 235; majd *F. C. Lane* tanulmányai ingatták meg: *Venetian Shipping during the Commercial Revolution*, *The American Historical Review*, 38, 1933, 219—239. és *The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the Sixteenth Century*, ugyanott 45, 1940, 581—590. Újrakiadva: *Crisis and Change in the Venetian Economy in the XVIth and XVIIth Centuries*, Edited by *B. Pullan*, London, 1968, 22—46, 47—58. — Az újabb kutatások megerősítették Lane eredményeit: *V. Magalhães-Godinho*, *La repli vénitien et égyptien et la route du Cap 1496—1533*, In: *Hommage à Lucien Febvre*, Paris, 1953, II, 283—300; *F. Braudel*, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1966, I, 493—516; *N. Steensgaard*, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of Caravan Trade*, Chicago—London, 1974, 155—169.

²⁸ *Brulez*, i. m. 4. — „Az a tény, hogy 1616-ban és 1626-ban növekvő összegű vámokat vetettek ki az angolok és a hollandok által Gibraltáron át Velencébe hozott . . . indiai áru után, világossá teszi, hogy az oly sokáig Velencéből Angliába és Flandriába vitt árut most már fordítva, Angliából és Hollandiából szállították Velencébe”: *H. Kretschmayr*, *Geschichte von Venedig*, III, Stuttgart, 1934, 367.

²⁹ *G. Luzzato*, *La decadenza di Venezia dopo le scoperte geografiche nella tradizione e nella realtà*, *Archivio Veneto*, 1954, 174. alapján közli: *D. Sella*, *Crisis and Transformation in Venetian Trade*, In: *Crisis and Change in the Venetian Economy*, i. m. 97.

³⁰ *Wätjen*, i. m. 337.

³¹ *W. Naudé*, *Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom XIII. bis zum XVIII. Jahrhundert*, Berlin, 1896, I. 305—309, 331—333; *Braudel*, i. m. I, 530—534, 543—545; *Wätjen*, i. m. 114—117.

század második felében nőtt fel szinte a semmiből, és ajándékozott a lagúnák városának (a fűszerkereskedelem hagyományos útvonalainak időszakos újraelvevődésével együtt) még egy utolsó prosperitás-korszakot — hovatovább nemcsak a levantei, hanem magán az itáliai piacon is alulmaradt atlanti vetélytársaival szemben. A város textilipara, amely 1602-ben közel 29 000 vég évi termeléssel érte el csúcspontját, a 17. század utolsó évtizedére mintegy 2000 vég éves szintre zuhant.³² Ugyanakkor a mediterrán kikötőkbe irányuló angol és holland textilexport megszokott szorozódott.

Az angol *Levant Company* — amelyet az 1583. évi angol—török kereskedelmi megállapodás (kapituláció) nyomán két kereskedő társaság egyesítésével 1592-ben alapítottak³³ — a hagyományos angol posztó, a *broadcloth* kivitelét is megnövelte: 1634-ben már 17 000 véget, az 1673—1677 évek átlagában több mint 20 000 véget exportált ide belőle.³⁴ De főleg a szubtropikus klímához és a délszaki piacok igényeihez alkalmazkodó, könnyű, színes és olcsóbb új angol szövetárúk: a *new draperies* értek el nagy piaci sikereket a Mediterráneumban általában és a török birodalomban különösen, a 17. század második felében a velenceiek rovására.³⁵ „Az angolok — olvashatjuk egy 1668. évi velencei jelentésben — a miénknél vonzóbb küllemű és olcsóbb posztófajtákat kínálnak, és a törökökkel egyre jobban megkedveltetik”.³⁶ Térnyeresüket előmozdította régi kapitulációjuk megújítása és új kedvezményekkel való kiegészítése 1661-ben és 1675-ben.³⁷

Az Egyesült Tartományok az angoloknál később, 1612-ben kötötte meg a Portával első kapitulációját,³⁸ amelynek értelmében kereskedői az oszmán birodalom egész területén szabadon és akadálytalanul tevékenykedhettek, és mindazokban a kedvezményekben részesültek, amelyeket előttük az angolok és még korábban a franciák szerződés szerint elnyertek.³⁹ A holland vállalkozók — akik formális Levante-társaságot nem alapítottak, csak egy amszterdami direktóriumot 1625-ben a

³² D. Sella, *The Rise and Fall of the Venetian Woollen Industry*, In: *Crisis and Change in the Venetian Economy*, i. m. 108—111.

³³ M. Epstein, *The English Levant Company. Its Foundation and its History to 1640*, London, 1908; Lipson, i. m. II, 338.

³⁴ Lipson, i. m. II, 344; Davis, i. m. 1961, 118—122.

³⁵ R. Davis, *Influences de l'Angleterre sur le déclin de Venise au XVIIe siècle*, In: *Aspetti e cause della decadenza economica veneziana nel secolo XVII*, Venezia—Roma, 1961, 183—235; R. T. Rapp, *The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony: International Trade Rivalry and the Commercial Revolution*, *The Journal of Economic History*, 35, 3, 1975, 511—512, 519—521. — Vö. C. H. Wilson: *Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century*, *EHR*, 2nd Ser., 13, 1960, 209—211; D. C. Coleman, *An Innovation and its Diffusion: the „New Draperies”*, *EHR*, 2nd Ser., 22, 1969, 417—429.

³⁶ Idézi Sella, i. m. 120.

³⁷ A. C. Wood, *A History of the Levant Company*, London, 1935, 94—98; P. Cernovodeanu, *England's Trade Policy in the Levant 1660—1714*, Bucharest, 1972, 14, 30.

³⁸ Vö. A. Ernstberger, *Europas Widerstand gegen Hollands erste Gesandtschaft bei der Pforte (1612)*, München, 1956; N. Iorga, *Les rapports entre la Hollande et l'Empire Ottoman au XVIIe siècle*, *Revue Historique du Sud-Est-Européen*, 14, 1937, 283—289.

³⁹ Wätjen, i. m. 62—63.

straatvaardere: a Gibraltári-szoroson áthajózók védelmére és felügyeletére — a bors mellett szintén főleg textilárakkal jelentek meg a mediterrán és levantei piacokon: a direktórium 1646—47. évi amszterdami kikötői vámjegyzéke szerint az angol és flamand „új posztóipar” termékeivel, leideni szövettel, haarlemi vászonnal.⁴⁰ Ismeretes — szól egy 1673. évi velencei forrás —, hogy a holland gyapjúszövetek kiszorították a miéinket, s kellemes, könnyű és olcsóbb voltukkal megejtették a törökök szívét, úgy hogy azok már nem becsülik a mi posztóinkat, amelyeket éppolyan nehéz megvenni, mint viselni”.⁴¹

Sőt az angolok és hollandok mellett a franciák is megtalálták az utat a török birodalom piacaira, méghozzá — Habsburg-ellenes politikai érdekközösségükből következően — (a velenceiek és genovaiak után) elsőként a nyugatiak közül. Még 1535-ben történt, hogy I. Ferenc francia király Szulejmán szultánnal kereskedelmi szerződést kötött, amely engedélyezte francia hajók és kereskedők bebocsátását a török kikötőkbe.⁴² A francia—török kapituláció hosszú időre szólan megtartotta érvényét, 1673-ban pedig az angolokéval és hollandokéval egyező feltételekkel újították meg.⁴³ A 17. század derekán — amint egy 1653. évi angol forrás írta — a franciák „tekintélyes kereskedelmet folytattak Törökországgal Marseille-ből, hús nagy vitorláshajó üzemeltetésével”;⁴⁴ ezt követően pedig a Colbert kezdeményezésére angol és holland mintára létesített francia privilegizált kereskedőtársaságok közül éppen az 1670-ben felállított Levantei Társaság bizonyult egyedül életképesnek,⁴⁵ megalapozván Franciaország Levante-kereskedelmének 18. századi felvirágzását.⁴⁶

Az angolok és hollandok tehát Kelet-Indiába való behatolásukkal közel egyidőben — s mellettük, sőt előttük a franciák — benyomultak a Levantéba is, és növekvő üzleti kereskedelmi sikereket értek el az ottani piacokon a 17. század folyamán a *fennálló politikai-hatalmi viszonyok, az oszmán-török fennhatóság körülményei között is*.⁴⁷ Nem így Velence, amelynek a török hatalommal fel-felújuló ellenséges-

⁴⁰ *Wätjen*, i. m. 173, 279—293, 338—342.

⁴¹ Idézi *Sella*, i. m. 120.

⁴² *J. Billoud*, *Histoire du commerce de Marseille de 1515 à 1599*, Paris, 1951, 193—196.

⁴³ *K. Marx*, A keleti kérdés történetéhez, MEM 10. köt. Budapest, 1965, 163—164; *Cernovodeanu*, i. m. 35. — A kapitulációk értelmezéséhez legújabban: *S. Faroqi*, *The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600—1630)*, *The Journal of European Economic History*, 15, 1986, 2, 345—384.

⁴⁴ Idézi *Lipson*, i. m. II, 347; vö. *Wood*, i. m. 121—128.

⁴⁵ *P. Masson*, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*. Paris, 1897, 209—218; *R. Mantran*, *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale*, Paris, 1962, 563—568.

⁴⁶ Lásd *P. Masson*, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris, 1911; vö. *W. Frewen Lord*, *England and France in the Mediterranean 1660—1830*, London, 1901.

⁴⁷ Vö. „A távoli országok uralkodói közül egyik sem áll olyan becsben e nép [ti. a törökök] körében, mint Ófelsége Nagy-Britannia uralkodója, nemcsak kereskedelmének alkalmatossága miatt, amely sok szükséges áruval látja el ezt a birodalmat, hanem nagyhírű hajózása és tengeri hatalma miatt, amely . . . határossá teszi minden országgal, amerre csak az óceán kiterjed. S ez a megbecsülés és tisztelet, amellyel a Szultán viseltetik Ófelsége iránt, sok mindenben nyer bizonyosságot, kiváltképpen abban a biztonságban és szabadságban, amelyet az ő kereskedői élveznek e tartományokban, és az ő követeinek minden méltányos

kedése, hadiállapota nemcsak területi és vérveszteséget okozott, hanem kereskedelmi pozícióvesztést is — az angolok, hollandok és franciák javára, akik „mindig készen álltak betenni lábukat oda, ahol az itáliaiaknak nehézsége támadt”.⁴⁸ S ha Szent Márk városa már 1571-ben kénytelen volt lemondani a török javára kelet-mediterrán birodalmának egyik gyöngyszeméről, Ciprusról, akkor a 17. század közepének hosszú kandi (kréti) háborújában (1645—1669) nagy anyagi és emberveszteségek árán sem volt képes a Köprülük alatt új erőt merítő Portával szemben megtartani Kréta szigetét: a még uralma alatt lévő ión szigetek felé, illetve Aleppo és Alexandria felé irányuló kereskedelmi hálózatának fontos támaszpontját.⁴⁹

Így hát Velence csak a politikai-hatalmi viszonyok *lényeges változásától* remélhette, ha egyáltalán, elvesztett levantei pozícióinak akár csak részleges visszaszerzését, a keleti kereskedelem hagyományos útvonalainak újraelvenedését. Súlyos veszteségei ellenére tehát — vagy inkább: éppenséggel ezek következtében — állandó potenciális szövetségese volt (Dalmácia körüli ellentétek dacára is) egy, a Habsburgok részéről induló törökellenes hadivállalkozásnak.⁵⁰

8.

Merőben más történelmi előzmények után (bár középkori antecedenciáktól szintén nem mentesen)⁵¹ és jócskán eltérő körülmények között, Levante felé hajtották gazdasági-hatalmi érdekei a bécsi udvart is a 17. század második felében.

A bécsi vezető körök érdeklődése a keleti kereskedelem, az *Orientalhandel* iránt — így nevezték a török területeken szárazföldi-folyami úton áthaladó áruforgalmat, terminológiailag megkülönböztetve az Adria kikötőiből induló tengeri kereskedelemtől, a szorosabb értelemben vett *Levantehandel*-től⁵² —, az osztrák udvari arisztokrácia gazdasági tájékozódása a Balkánon át kelet felé, a zsitvatoroki béke

kívánsága iránt tanúsított készségben”: *P. Rycout*, *The Present State of the Ottoman Empire, Containing the Maxime of the Turkish Policy*, London, 1668, I, 165—166. alapján idézi *Cernovodeanu*, i. m. 31. — A franciák Levante-kereskedelmi dominanciáját a 18. században jelentős részben az tette lehetővé, hogy az angolok — mediterrán támaszpontjaikat fenntartva ugyan — gazdasági tevékenységük súlypontját ekkor már Amerikára és Indiára helyezték át: *G. D. Ramsey*, *English Overseas Trade during the Centuries of Emergence*, London, 1957, 60.

⁴⁸ *C. M. Cipolla*, *The Economic Decline of Italy*, In: *Crisis and Change in the Venetian Economy*, i. m. 141.

⁴⁹ *Kretschmayr*, i. m. III, 57—61, 315—336.

⁵⁰ *Vö. D. Levi—Weiss*, *Le relazioni fra Venezia e la Turchia dal 1670 al 1684 e la formazione della Sacra Lega*, In: *Archivio Veneto Tridentino VII—IX*, 1925—26; *Kretschmayr*, i. m. III. 627.

⁵¹ *Vö. Egy évszázados történészvitáról: áthaladt-e a levantei kereskedelem útja a középkori Magyarországon?* Sz, 1972, 4—5, 849—891.

⁵² *H. V. Srbik*, *Adriapolitik unter Kaiser Leopold I*, In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (= MIÖG)*, Ergänzungsband XI, 1929, 614 s köv; *Eckhart, F.*, *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*, Budapest, 1922, 149—150, 296.

1615. évi megújításakor jelentkezett először — azután, hogy a századforduló „hosszú háborúja” immár erőegyensúlyt mutatott fel a két küzdő fél között, s így azzal kecsesgette most már Bécsset is, hogy előnyös feltételek mellett folytathat kereskedelmet a Török Birodalomban. A békeszerződés megújított szövegének 9. és 10. artikulusa, illetőleg az ennek alapján 1616-ban kiadott szultáni fermán — amely lényegileg megegyezett az első angol és holland kapitulációval — tekinthető az első Habsburg—török kereskedelmi megállapodásnak.⁵³

Félszázaddal később, a vasvári békét követő évben (1665) kötötte meg a két császár — Leslie gróf követségének eredményeként — második kereskedelmi szerződését,⁵⁴ amelyet viszont már konkrét lépések követtek.

Az osztrák kameralista (merkantilista) Johann Joachim Bechernek — az *Österreich über alles, wann es nur will* vágyálmát meghirdető Philipp Wilhelm von Hörnigk idősebb kor- és eszmetársának — kezdeményezésére megalakult ugyanis az első Wiener Orientalische Handelskompagnie, azzal a céllal, hogy Bécsből a török területeken át folyami-szárazföldi úton építse ki Ausztria keleti (levantei) kereskedelmét.⁵⁵

Az 1667-ben indult bécsi társaság tevékenységében is kimutatható a nemzetközi fűszerkereskedelemnek az az éles irányváltása, amelynek velencei vonatkozásait fentebb már szemügyre vettük. 1615-ben, az első osztrák—török kereskedelmi szerződés időpontjában még arról volt szó — amint a híres bécsi nagyvállalkozónál, II. Rudolf bankárjánál, Lazarus Henckelnél annak idején tartott tanácskozás anyagából kiderül⁵⁶ —, hogy magyarországi kereskedők Bécsben megvették a török piacon kelendő portékákat, és hajón török területre vitték; odalent pedig „török árukat” (*res turcales*) vásároltak — éspedig (Konstantinápolyból érkezett) selymet, gyapotot, teveszőrt, szőnyeget és *fűszereket*, és azokat Bécsbe hozták. 1667—68-ban viszont már az osztrák Keleti Társaság Bécsből Konstantinápolyba küldött rakományaiában találjuk meg — sziléziai posztó, nürnbergi réz- és stájer vasáruk mellett — a (nyugatról érkezett) borsot és más fűszereket; Konstantinápolyból Bécsbe menő szállítmányaiában viszont a szokásos „török áruk” szerepeltek — ám fűszerfélék *nélkül*.⁵⁷

⁵³ A. Huber, *Geschichte Österreichs*, V, Gotha, 1892, 77; *Thallóczy L.*, *Utazás a Levantében*. A keleti kereskedelem története Magyarországon, Budapest, 1882, 88; *Takáts S.*, *A dunai hajózás a 16. és 17. században*, *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (= MGSZ), 1900, 172—173.

⁵⁴ *Takáts*, i. m. 175—176; *Redlich*, i. m. 246.

⁵⁵ *Thallóczy*, i. m. 89; *Takáts S.*, *Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt*, MGSZ, 1899, 348—349, 355; *H. Hassinger*, *Die erste Wiener orientalische Handelskompagnie 1667—1683*, VSWG, 35, 1942, 1—53; *Hantsch*, i. m. II, 61—71; *F. Tremel*, *Wirtschafts- und Sozialgeschichte Österreichs*, Wien, 1669, 245—249, 274. — Lásd még: *K. Fajkmajer*, *Zur Geschichte der ersten orientalischen Kompagnie*, *MIÖG*, 30, 1909, 634 s. köv.; *H. Wendt*, *Schlesien und der Orient*, Breslau, 1916, 136. — *Ph. W. v. Hörnigk* híres műve csak 1684-ben jelent meg Passauban, majd egy évszázad folyamán tizenhat kiadást ért meg.

⁵⁶ *Takáts*, i. m. 1900, 174—175; *Hassinger*, i. m. 8; *Kallbrunner*, i. m. 155.

⁵⁷ *Takáts*, i. m. 1900, 194—197; *Hassinger*, i. m. 16—23; *T. Stojanovich*, *L'économie balcanique aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1952, 181—182; *Mantran*, i. m. 578—580.

A Wiener Orientalische Handelskompagnie működése ilyenképpen a Habsburgok dunai monarchiájának első kísérlete volt arra, hogy betörjön a Levante — korábban velencei, most már egyre inkább angol, holland és francia érdekeltségek által lefoglalt — fogyasztó és ellátó piacaira.

„A Keleti Társaság jelentős fejlődéséhez azonban — bármilyen nagy vámkedvezményeket biztosított is számára az udvar — a Törökországgal való kapcsolatok még nagyon bizonytalanok voltak. Sor került ugyan egy konstantinápolyi telep felállítására és bizonyos szerény levantei kapcsolatok létesítésére, de a Társaság sokat szenvedett a politikai viszonyok miatt. . . . Bármilyen kedvezően alakult is anyagi helyzete fennállásának első éveiben a magas tőkebefektetések révén, csakhamar újabb és újabb nehézségek merültek fel” — írja a vállalat tevékenységének egy régebbi osztrák kutatója.⁵⁸ Pozitívabb értékeléssel szól róla egy újabb osztrák tanulmány: „Ha eltekintünk azoktól a Vasvár után még túl korai reményektől, amelyek a Levante-kereskedelemnek az Adriai-tengerről való megnyitásához fűződtek, és így nem teszünk összehasonlítást a franciák vagy hollandok többmillió forgalmat lebonyolító földközi-tengeri kereskedelmével, akkor az első Wiener Orientalische Kompagnie nemcsak nagyra vállalkozott, hanem időbeli lehetőségeihez képest el is ért nem keveset.”⁵⁹

A társaság ugyanis nem élte túl a török háború felújultát: 1683 után gyakorlatilag megszüntette működését. De a levantei kereskedelem Bécsből Magyarországon át történő kiépítésének gondolata már a háború ideje alatt is ismételten fölmerült, és jórészt ebben a tárgyban „a 17. század utolsó évtizedeiben . . . negyvennégy különböző kereskedelmi projectum, vállalat és ajánlkozás került az udvari kamara elé”. Magának Lipót császárnak pedig nem sokkal később olyan kijelentést tulajdonítottak, mely szerint „egész Európában a keleti kereskedelem a legfontosabb, és az ő *essentiale* [sic!] *intentiója* e kereskedés berendezése”.⁶⁰

Ezeket a tényeket és törekvéseket persze az adott időviszonyok között nem szabad túlértékelnünk. Annyit azonban bizvást tanúsítanak: fejlődőben voltak már azok az újkeletű kereskedelmi áramlatok is, amelyek az Adriai-tenger nagymúltú királynője, Velence mellett a dinasztikus hatalmi politikában régtől edzett, de a

⁵⁸ H. v. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia, Wien—Leipzig, 1907, 68—70.

⁵⁹ Hassinger, i. m. 53. — Az antihabsburgiánus alapállású Takáts ítélete viszont igen kemény: „A . . . keleti társaság I. Lipót korának egyik szennyes intézménye volt. A becsületes Becher jóra való szándékkal alapította, hogy a világkereskedésből Angolország, Hollandia és Velence rovására Lipót országainak is részt juttasson. Okos és józan terv volt, s ha a társaság élére Bechert állítják, aligha vált volna az az egyéni önzés és a mérhetetlen kapzsiság silány eszközévé, s Magyarország sem vallotta volna oly keserves kárát”: MGSz, 1900, 193. — Amit Takáts a társaság igazgatóinak, Trianglnak és Lelio di Luca-nak egyéni praktikáiról és az udvari kamara elnökének, Sinzendorfnak a korrupciójáról ír, persze nagyrészt igaz; de a társaság egész működésének megbélyegzésében Becher szenvedélyes véleményét visszhangozza (vö. MGSz, 1899, 343, 348—349), aki — a gyakorlati megvalósításból kirekedvén — „halálos ellensége” lett Trianglnak és Sinzendorfnak: Hassinger, i. m. 12—13, 36, 43.

⁶⁰ Takáts, i. m. 1899, 358—359.

gazdaságpolitikában még csak kezdő Habsburg kétféjű sas keleti irányú szárnypróbálgatásait gazdaságilag is kezdték meglibbenteni.

S ha mindehhez még hozzávesszük a lengyel—litván *Rzecz Pospolita* hagyományos törökellenes politikai és katonai érdekeit⁶¹ —, amelyeknek Podólia 1672. évi oszmán hódoltatása közvetlenül is tápot adott —, valamint fénykorából fennmaradt, a dunai fejedelemségek felé hajtó hatalmi és gazdasági aspirációit —, amelyek Szobieszki Jánostól sem voltak idegenek⁶² — kirajzolódik előttünk az a *Velence—Bécs—Varsó* „tengely”, amely 1684 tavaszán a Szent Liga „hármasszövetségét” volt megalkotandó.

9.

A gazdasági-kereskedelmi indítékok a korabeli Közép-Kelet-Európában persze még csak aláfestették, kiegészítették azokat a motívumokat, amelyeket a politika és annak ősi magva: a hatalom és birtoklás kiterjesztésének, illetve visszaszerzésének igénye-indulata táplált.

A hadviselés feudális területszerző indítéka tisztán és pőrén mutatkozott meg abban a nagy összecsapásban, amely még a 16. század első felében zajlott a Habsburgok és *nyugat-európai* vetélytársuk: a francia Valois-dinasztia között. Az Itália birtokáért vívott küzdelem beletorkollott V. Károly császár és I. Ferenc francia király háborúinak ama végzetes sorozatába, amely Spanyolország főhatalommá válásának ára lett vagy egy évszázadra; egyúttal még hosszabb időre, századokra szólóan létrehozta Franciaország szövetkezését a Habsburgok *keleti* riválisával: a Török Birodalommal. A Német Birodalomban pedig a fejedelmi szeparatizmus érdekeihez igazodó reformáció, a császár minden erőfeszítése ellenére, veretlen maradt: állandó potenciális támaszaként a francia—török szövetségnek.

A hadakozás feudális területszerző indítékával így fonódott össze a 16. század közepétől mintegy száz esztendeig a vallásháború motívuma a reformáció és ellenreformáció hatalmi csoportjai között — ami a területi-dinasztikus vetélkedést új ideológiai köntösbe öltöztette —, a 17. század elejétől pedig „az európai nemzetek kereskedelmi háborúja, amelynek színhelye az egész földkerekség”.⁶³ A harmincéves

⁶¹ Vö. K. *Lepszy*, Zur Frage der Zentralisation und Souverenität Polens. Hauptprobleme der polnischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des XVI. Jahrhunderts, In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, i. m. 415—423.

⁶² History of Poland, i. m. 240, 256. — A gazdasági-kereskedelmi motívumokra: A. *Manikowski*, Zmiany czy stagnacja? Z problematyki handlu polskiego w drugiej połowie XVII wieku, Przegląd Historyczny, 64, 1973; L. *Lehr*, Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Ștudii. Revista de Istorie, 21, 1968; L. *Demény*, Comerțul de tranzit spre Polonia prin Țara Românească și Transilvania al ultimul sfert a secolului al XVII-lea, ugyanott, 22, 1969. — Vö. már J. *Rutkowski*, Histoire économique de la Pologne avant les partages, Paris, 1927, 159—160, 173, 192.

⁶³ K. *Marx*, A tőke, I. MEM 23. köt. Budapest, 1973, 703. — A nemzetközi politikai viszonyok alakulására, a vesztfáliai békével bekövetkezett fordulatra: Európa a 16—17. században, TSz, 1979, 2, 308—313, 328.

háború volt a legnagyobb és az utolsó az ilyen összetett jellegű konfliktusok sorában. A cseh protestáns rendek Habsburg-ellenes felkeléséből és a Protestáns Unióba, illetve Katolikus Lígába tömörült német fejedelmek szembenállásából kinőtt összeurópai konfrontáció legfőbb vonása a nyugat-európai államok egész sorának: a protestáns Hollandiának, Dániának, Svédországnak, végül a katolikus Franciaországnak hadba szállása volt a spanyol és osztrák Habsburgok ellen. A háború kimenetele nemzetközi jelentőségű fordulatot hozott a *politikában* — ugyanabban az időben, amikor a nemzetközi *gazdaság* fentebb vázolt fordulata is kibontakozott. A vesztfáliai béke (1648) véget vetett annak a korszaknak, amelyben Spanyolország volt Európa vezető hatalma; feltörte az immár a Bourbonokat uraló francia monarchia Habsburg-bekerítését, és határait több helyütt a Rajnáig terjesztette ki; fenntartotta és elmélyítette a politikai széttagoltság állapotát a Német Birodalomban.

S nem utolsósorban a vesztfáliai béke volt az, amely az osztrák Habsburg-ág egész további pályáját is jelentős mértékben meghatározta: megfosztotta attól az esélytől, hogy szilárd területi bázist biztosítson magának a *Reich* hagyományos országaiban, és centralizációs hatalmi törekvéseinek súlypontját kelet felé tolta át. Így a bécsi udvar számára megnövekedett a Magyar Királyság jelentősége, Magyarország török uralom alatt álló területeinek visszafoglalásában való közvetlen érdekeltisége.

A bécsi politikára azonban nyomasztó súllyal nehezedett a kétfrontos háború fenyegetése, és kezdeményezésre képtelenné tette. Hiszen *nyugaton* az 1661-ben uralomra lépő XIV. Lajos korántsem elégedett meg azokkal a területi szerzeményekkel, amelyeket a vesztfáliai béke hozott Franciaországnak, hanem megújuló fegyveres támadásokkal és az úgynevezett reuniós kamarák működtetésével további fontos pozíciókból igyekezett kiszorítani Lipót császárt, egyben minél kedvezőbb kiinduló állásokat biztosítani magának az előbb-utóbb bekövetkező nagy háborúhoz. Már az 1660-as évektől kezdve fölmerült ugyanis a spanyol Habsburg-ág kihaltának eshetősége, ami belátható időtávlatban elkerülhetetlen szükségszerűséggel vetítette előre a Habsburgok és Bourbonok megmérkőzését a világrészekre terjedő zsákmányért: a spanyol örökösödésért. *Keleten* ugyanakkor a századforduló óta hanyatlóban lévő oszmán hatalom az 1650—60-as években látszólag új erőre kapott, az anarchián véres kézzel felülkerekedő és további hódításokra gyürköző Köprülü-nagyvezérek kormánya alatt.

Így hát, bár az európai hatalmi konstellációt már 1663—64-ben sem mérte fel illuzóriusan Zrínyi Miklós, amikor a török kiűzését Magyarországról — nemzetközi koalícióban és magyar fegyverek jelentős részvételével — közvetlenül elérhető közelségben látta, ennek csak két évtizeddel később érett be történelmi realitása.

Ehhez az első tényezőt, mintegy az indító aktust, maga a Fényes Porta szolgáltatta azzal az újabb támadó hadjáratával, amelyet 1683-ban — a Köprülüek ambícióján is túlvető, de tehetségben tőlük elmaradó — Kara Musztafa nagyvezér vezetett Magyarországra, hogy valóra váltsa a Szulejmán óta hasztalanul áhított célt: Bécs bevételét. Az ostrom visszaverése, a török sereg súlyos veresége a császárváros falai alatt, majd a párkányi ütközetben — még nagyobb visszhangot váltott ki Európa-

szerte, mint Zrínyi hadi tettei annak idején, ⁶⁴ és végre elhatározásra készítette Lipót császárt. A francia háborúval szemben — amire két hadsereg kellett volna: az egyik a Rajna mellé, a másik Itáliába — a török hadjárat folytatása mellett döntött, és 1684 januárjában kiáltványban adta tudtul, hogy feltett szándéka a török igától megszabadítani Magyarországot. ⁶⁵

A második tényezőt Lengyelország helyzetének változásában lelhetjük fel. Míg az 1660-as évek elején a *Rzecz Pospolita* — amely épphogy csak ocsúdni kezdett a „svéd vízözön” pusztításából — Oroszországgal került újabb fegyveres konfliktusba, a hatvanas évek közepén pedig a Lubomirszki-lázadás véres polgárháborúban osztotta meg erejét, addig az 1674-ben trónra lépett Szobieszki János uralma alatt — akit a török felett az előző évben aratott chocimi győzelem dicsősége övezett — még egyszer és szinte utoljára nemzetközi súlyú hatalomként léphetett fel. Szobieszki, akinek megválasztása eredetileg XIV. Lajos diplomáciájának sikere volt, a francia és a Habsburg-törökvések, Párizs és Bécs között lavírozva, végül az utóbbi mellett döntött: 1683 márciusában Lipót császárral kötött katonai szövetséget arra az esetre, ha a török Bécsset vagy Krakkót fogná ostrom alá, és „mit Habsburgen gegen die Türken” fontos részt vállalt Bécs felmentésében és a párkányi nyílt csatában. ⁶⁶

De megváltozott időközben — ez a harmadik tényező, amire utalnunk kell — a másik szövetséges, Velence helyzete is. 1663—1664-ben még folyt, sőt legvéresebb szakaszánál tartott a kandiai (krétai) háború, súlyosan kimerítve a városállam katonai és anyagi erejét. ⁶⁷ Az 1669. évi békekötés után viszont lassú, de kétségtelen gazdasági megélénkülés kezdődött Szent Márk városának kereskedelmében, luxusiparában, ami adójövedelmeinek növekedésére is kihatott, s lehetővé tette újbóli felkészülését a török elleni hadakozásra. ⁶⁸ Ezért jelenthette be Velence követe Lipót császárnak 1684 január végén: a köztársaságot kimerítette ugyan a negyedszázados háború, és megsínylette Kréta elvesztését, de kész újra harcba szállni a kereszténység felszabadításáért. ⁶⁹

⁶⁴ *Ruzsás L.*, A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen, Pécs, 1969; *Köpeczi B.*, „Magyarország a kereszténység ellensége”, Budapest, 1976.

⁶⁵ Idézi *R. Várkonyi Á.* a Magyarország története III. kötetében, 1585. — A döntés 1683 november végén történt: *Klopp*, i. m. 371; *Redlich*, i. m. 337; vö. *Hantsch*, i. m. II, 36—48, 55.

⁶⁶ *J. Hamel de Breuil*, Sobieski et sa politique de 1674 à 1683, *Revue d'Histoire Diplomatique*, 1893; *O. F. de Battaglia*, Jan Sobieski König von Polen, Mit Habsburgen gegen die Türken², Graz—Wien—Köln, 1982; vö. *Köhler*, i. m. 40 s. köv.; *Redlich*, i. m. 309—313; *Salamon*, i. m. 395—399. — Az újabb lengyel történetírás viszont úgy ítéli meg, hogy Szobieszki Bécs fölmentésében és a török elleni hadműveletekben vállalt szerepével csupán „Ausztria számára kaparta ki a tűzből a gesztenyét”; hiszen míg a törökkel való ellenségeskedés több százados korszaka 1699-ben lezárult Lengyelország számára, addig Ausztria egyike volt a *Rzecz Pospolitát* majdan felosztó hatalmaknak: *History of Poland*, i. m. 257, 275.

⁶⁷ A kandiai háború súlyos gazdasági hatásáról szóló jelentést közli *Sella*, i. m. 98.

⁶⁸ *Sella*, i. m. 100.

⁶⁹ *Fraknói V.*, XI. Ince pápa és Magyarország fölszabadítása a török uralom alól, Budapest, 1886.

Végül negyedik — de jelentőségét tekintve éppen nem utolsó — tényezője volt a nemzetközi viszonyok pozitív változásának, hogy 1676-ban — ugyanabban az évben, amikor Kara Musztafa nagyvezérségre emelkedett — a comói bankárfi Odescalchi Benedek személyében, XI. Ince néven olyan széles látókörű egyházi politikus került a pápai trónra, aki az egyetemes keresztény gondolat, a *solidaritas Christiana* múltba néző eszméjének szenvedélyes képviselőjét a korszerű adózási és banktechnikában való fölényes jártassággal, a lengyelországi hadszíntéren szerzett törökellenes harci tapasztalatait rugalmas és reális diplomáciai érzékkel párosította.

Ez utóbbit, hajlékony és reális diplomáciáját külön is ki kell emelnünk. XI. Ince pápa ugyanis — nyilván 1663—64 történelmi tapasztalatain is okulva — nem valamiféle, a francia király befolyása, illetve a Rajnai Szövetség vezetése alatt álló nemzetközi szövetség kialakítására vett irányt — amelyet a Habsburg-udvar nyilván nem akceptálhatott —, s nem is tüzet és vizet elegyítő: XIV. Lajost és I. Lipótot egyaránt magába foglaló törökellenes nemzetközi „nagykoalíció” létesítésén fáradozott — aminek vajmi kevés volt a realitása —, hanem Párizs átmeneti semlegesítésével, Bécs, Velence és Varsó olyan működőképes „kiskoalíciójának” tető alá hozásán munkálkodott, amelyhez más európai hatalmak is csatlakozhatnak, és a német birodalmi fejedelmek közvetlenül (a Rajnai Szövetség közreműködése nélkül) is támogatást nyújthatnak.

S ez az irányvonal — nem kevés diplomáciai manőverezés árán — eredményesnek bizonyult. A fejlemények közismertek. 1684. március 5-én I. Lipót császár és magyar király, Marcantonio Giustiniani velencei doge és Szobieszki János lengyel király megkötötték a szövetséget a török elleni közös háborúra, és XI. Ince pápát a szövetség — hagyományos pápai elnevezéssel: Szent Liga — „védnökének, kezesének és ügyviselőjének” fogadták. 1684. augusztus 15-én XIV. Lajos és I. Lipót között Regensburgban fegyverszünet jött létre húsz évre szólóan. A német fejedelmekkel, köztük Frigyes Vilmos brandenburgi és Miksa Emánuel bajor választóval a bécsi udvar közvetlenül állapodott meg a törökellenes hadjáratban való részvételtől. Lengyelország és Oroszország között — ugyancsak pápai mediációval — béke kötöttén, a cár is csatlakozott a Szent Ligához, és 1686 májusában hadat üzent a Portának. Az 1686 június elejétől szeptember elejéig tartó budai ostromban pedig a szövetséges haderőkön kívül angol, francia, spanyol és olasz csapatok is részt vettek.⁷⁰

*

Az ország három részre szakadását előidéző török megszállás elleni harc, a magyar etnikum, kultúra és államiság átmentése két nagyhatalom között, végső soron

⁷⁰ *Fraknoi*, i. m. 19—24, 40, 65—69, 84, 96, 151—154, 176—177, 184—186; *Károlyi Á.*, Buda és Pest visszavívása 1686-ban, Budapest, 1886, 62—87 (második kiadás *Wellmann I.* átdolgozásában: 1936); *M. Immich*, Papst Innocent XI, Berlin, 1900, 28, 35—54; *Redlich*, i. m. 341—344, 366, 370—373; *Kretschmayr*, i. m. III, 342—343, 348; vö. *E. Eichhoff*, Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645—1700, München, 1970.

az ország újraegyesítése volt történelmünk 16—17. századának fő nemzeti feladata — mondtuk fentebb.

A különböző politikai irányok és irányváltások ütközése, zajlása, hullámozása után — amelyeket a korábbiakban röviden számba vettünk — a 17. század vége hozta meg a feladatnak ha nem is optimális megoldását (vajon mikor szül a történelem optimális megoldásokat?), de reális megvalósítását.⁷¹

A Szent Liga: európai hatalmaknak a pápaság szervezte és a bécsi udvar vezette koalíciója ugyan nem a Zrínyi által kívántatott magyar haderő fegyvereivel, de az ország népének roppant áldozatai és teherviselése árán — s magyar alakulatok katonai részvételével is — másfél évtizedes súlyosan pusztító hadjáratsorozatban végre megszüntette az ország török megszállását, és egész területét (a Temes-vidék kivételével) Habsburg-uralom alá vonta.

Ennek az eseménysorozatnak volt döntő állomása: Budavár visszafoglalása. A most háromszáz éve múlt szeptember 2-a, ha közvetlenül nem is jelentette még a törökvilág végét Magyarországon, de a hajdani főváros visszavívásával mintegy szimbolizálta az új korszak beköszöntét — azét a korszakét, amikor már nem a törökkérdés, az országgyesítés a magyar politika fő problémája.

Annak a korszaknak a beköszöntét jelezte, amikor a — a Habsburg-birodalomba való betagozódás súlyos közvetlen és jövődö tehertételei ellenére is — viszonylag kedvezőbb feltételei nyíltak hazánkban a polgári-nemzeti fejlődés irányába eső kibontakozásnak — kétségtelenül kedvezőbbek, mint a még századosan török uralom alatt rekedt dunai fejedelemségekben és Balkán-félszigeti országokban.

Жигмонд Пал Пах

ОТ МОХАЧА ДО ОСВОБОЖДЕНИЯ БУДЫ
(Международный фон исторического пути Венгрии)

(Резюме)

Самые широкие рамки истории Венгрии в 16—17. вв. в области международной экономики были созданы началом возникновения современной мировой экономики, а самые широкие рамки в области международной политики определялись с борьбой двух великих держав эпохи: один из главных этапов фронта между империей Габсбургов и Турецкой империей находился на территории нашей страны больше чем 170 лет. Волны европейской конъюнктуры в 16-ом столетии добрались до экономики Средневосточной Европы — в том числе и Венгрии — и принесли с собой значительное

⁷¹ *Salamon F.* mély okfejtése szerint „egy hatalmas indok működött közre azon nagy tényre, hogy Magyarország oly módon szabadult meg a töröktől, amint megszabadult.” „Zrínyi azt akarta, hogy Magyarország fõlszabadulásában magyar had legyen a seregek magva, s az európai hadak csak segédül jöjjenek, — ahelyett, hogy idegen hadak képezzék a főhadat, s a magyar sereg csak egy kisebb-nagyobb mértékben alárendelt segéd-contingens szerepét játssza.” „Azonban a végzet más utat jelölt ki Magyarország fõlszabadulásának a török járom alól. Bonyolultabb... út, de talán az egyedüli volt!”. „A Zrínyi Miklós ajánlotta mód e részben... ellene működött volna az eredménynek. Ha Magyarország hadai fõszereplők a harcban, senki sem volt volna eléggé érdeklődve a fõlszabadításban”: i. m. 387, 390; 412.

оживление в области её отдельных округов и отраслей; одновременно она страдала от многократных ударов войны с турками, разделивших нашу страну на три части, затормозивших рост населения, уничтоживших значительную часть экономического дохода.

В 17-ом веке международный экономический подъём заменялся с депрессией, явлениями кризиса. Западноевропейские страны, Англия и Голландия, вступившие на капиталистический путь развития индустрии в это время уже не могли рассчитывать на расширение рынка Центральной и Восточной Европы, поэтому старались найти новые рынки в Америке, в Индии и — проталкиваясь через Гибралтарский пролив — в центральных и восточных областях побережья Средиземного моря. Таким образом в это время Левант снова находился под перекрёстным огнём международных экономических аспираций, стремлений. Англичане и голландцы — и кроме них французы тоже — достали всё возрастающие успехи на рынках Леванта даже и при условиях турецкого господства. А средневековому монополюсту левантйской торговли, Венеции снова и снова повторяющиеся военные действия с Турцией нанесли не только тяжёлые территориальные ущербы, но и значительные потери в области экономики в пользу «торговых наций» Западной Европы. Город святого Марка смог надеяться хоть в частичной возвращении своих позиций в области левантйской торговли только и тогда, если властные и политические отношения в значительной мере изменяются. Поэтому он являлся постоянным потенциальным союзником военных действий Габсбургов против турок.

После вестфальских мирных договоров 1648-го года свои властные и экономические интересы обратили внимание и венского двора на восток. Деятельность Венской восточной торговой компании (Wiener Orientalische Handelskompagnie) в 1667—1683. г. являлась первой попыткой придунайской монархии Габсбургов для того, чтобы вторгаться в рынки Леванта. Если к этому добавить традиционную антитурецкую заинтересованность польсколитовской Республики, да и её аспирации, относящиеся к придунайским княжествам, сохранившиеся из золотого века своего существования, то перед нами вырисовывается картина «оси» Венеция—Вена—Варшава, которая весной 1684-го года представила собой «тройственный союз» Святой лиги. Первое условие — можно сказать первый импульс — создания Святой лиги было создано с самой Портой, со своим походом против Вены в 1683-ом году, закончившимся тяжёлым поражением. Вторым условием являлось вступление на престол в 1674-ом году в Польше Яна Собейского. Хотя его избирание первоначально являлось успехом дипломатии Людовика XIV-го, он, лавируя между францизками и габсбургскими стремлениями, в конце решил поддерживать последние и заключил военный союз с кайзером Леопольдом. Третим фактором является оживление экономической жизни Венеции после мирного договора 1669-го года, заключившего крытскую войну. Это и дало ей возможность снова подготовиться к войне с турками. И наконец, но не в последнюю очередь: в 1676-ом году в лице Бенедикта Одескалхи, сына банкира из города Комо, под именем Иннокентий XI. вступил на папский престол такой политик с широким круговоротом, в котором страстное представление идеи *solidaritas Christiana*, оглядывающей на прошлое сочеталось с блестящими знаниями в области практики налоговых и банковских транзакций, а опыты в области борьбы с турками, приобретённые в Польше объединились с гибкой и реальной дипломатической жилкой. Он — временно нейтрализуя Париж — создал такую коалицию Вены, Венеции и Варшавы, к которой могли и присоединяться и другие державы Европы, а князья Немецкой империи могли оказывать ей непосредственную помощь, то есть без согласия Рейнского союза и преобладания французского влияния.

Освобождение Буды 2-го сентября 1686-го года если и не обозначало конец турецкого мира в Венгрии, всё таки освобождение бывшей столицы страны являлось как бы символом наступления новой исторической эпохи. Той эпохи в которой уже не турецкий вопрос и проблема воссоединения страны являлись основными вопросами венгерской политики, и в которой несмотря на тяжёлые непосредственные и будущие балласты приспособления к империи Габсбургов, перед нашей родиной открылись относительно более благоприятные условия буржуазного и национально-

го развития. Эти возможности несомненно были более благоприятными, чем возможности придунайских княжеств и стран Балканского полуострова, оставшихся ещё на веки под турецким подданством.

Pach, Zsigmond Pál

DE MOHÁCS JUSQU'À LA REPRISE DE BUDA
(Fond international du chemin historique de la Hongrie)

(Résumé)

Les plus larges cadres économiques internationaux de l'histoire hongroise des XVI—XVIIe siècles furent formés par les débuts de l'économie mondiale moderne; le plus large arrière-plan de la politique internationale fut déterminé par le conflit entre les deux « empire mondiaux » de l'époque: une des étapes principales des guerres entre les Empires des Habsbourgs et des Turcs était, pendant plus de cent-soixante-dix ans, la terre de notre pays. Au XVIe siècle l'économie de l'Europe Centre-Orientale, dont aussi celle de la Hongrie, fut touchée par les flots de la conjoncture européenne qui ranimaient considérablement certaines sphères et branches; en même temps les fléaux réitérés des guerres turques s'y abattaient et déchiraient notre pays en trois parties, diminuaient la progression démographique, détruisaient une part considérable de sa production économique.

La conjoncture économique internationale fut suivie au XVIIe siècle par une dépression et des signes de crise. Le commerce extérieur des pays ouest-européens en voie d'industrialisation et de capitalisation, de l'Angleterre et des Pays-Bas, ne pouvait plus espérer élargir ses marchés en Europe-Centre-Orientale, ils cherchèrent donc de nouveaux marchés en Amérique, en Inde et, par le détroit de Gibraltar, aux côtes centrale et orientale de la Méditerranée. Le Levant — de nouveau après le Moyen-Age — se trouve entre les feux des aspirations économiques internationales.

Les Anglais et les Hollandais, et à côté d'eux les Français obtinrent en effet des succès commerciaux croissants sur les marchés du Levant, même dans les conditions présentes de la politique et du pouvoir, dans celles du règne turc. Par contre à Venise, en position de monopole dans le commerce médiéval avec le Levant, les hostilités toujours reprises avec les Turcs causèrent non seulement de graves pertes territoriales, mais aussi de sensibles pertes dans les positions économiques au profit des « nations commerçantes » de l'Europe Occidentale. La ville de Saint Marc ne pouvait espérer — si elle le pouvait vraiment — la récupération, du moins partielle, de ses positions au Levant, que d'un changement substantiel dans les conditions politiques — de pouvoir; ainsi était-elle une alliée potentielle constante dans les entreprises militaires anti-turques commencées par les Habsbourgs.

Après les traités de Westphalie de 1648, la cour de Vienne aussi fut poussée vers l'Orient par ses intérêts de puissance et d'économie. Les activités entre 1667 et 1683 de la *Wiener Orientalische Handelskompagnie* représentaient la première tentative des Habsbourgs dans leur monarchie danubienne de pénétrer aux marchés du Levant. Si nous tenons encore compte des intérêts traditionnels anti-turcs de la *Rzecz Pospolita* polono-lituanienne et de ses aspirations léguées par son âge d'or, concernant les principautés danubiennes, nous voyons se dessiner « l'axe » *Venise—Vienne—Varsovie* qui constituait au printemps 1684 la « triple alliance » de la Sainte Ligue.

De point de vue politique-militaires c'est la Porte-même qui avait fourni la première condition de la naissance de la Sainte Ligue, on dirait la première impulsion, par son attaque de 1683 contre Vienne, finissant par un grave échec. L'autre facteur était l'accès au trône de Pologne en 1674 de Jan Sobieski — dont l'élection était, certes, un succès de Louis XIV. — qui, après des hésitations entre les tendances françaises et habsbourgiennes, choisit enfin ces dernières. Il entra en alliance militaire avec l'empereur Léopold contre les Turcs. Troisième facteur: après le traité de paix qui mit fin en 1669 à la guerre en Candie, l'économie de

Venise prit un essor ce qui lui permit de se préparer encore a des guerres contre les Turcs. Enfin, mais non pas en dernier lieu, dans la personne de Benoît Odescalchi, de la famille bancaire de Como un politique ecclésiastique de larges vues occupa en 1676 le trône du pape sous le nom d'Innocent XI, qui réunit la représentation passionnée de l'idée tournée vers le passé de la *solidaritas Christiana* à une connaissance supérieure des impositions et de la technique bancaire modernes, ainsi que ses expériences militaires acquises contre les Turcs dans les opérations en Pologne à un sens diplomatique souple et réaliste. Par la neutralisation transitoire de Paris le pape créa une coalition entre Vienne, Venise et Varsovie, à laquelle pouvaient adhérer d'autres puissances européennes aussi, et les princes de l'Empire Germanique pouvaient prêter de l'aide directement, donc sans la collaboration de la Confédération Rhénane et sans la mise en valeur de l'influence française.

La reprise de Buda le 2 septembre 1686, sans signifier directement la fin du règne turc en Hongrie, mais par la libération de l'ancienne capitale du pays symbolisait pour ainsi dire l'arrivée d'une ère historique toute neuve. Le commencement d'une période où le problème principal pour la politique hongroise n'était plus la question turque, l'unification du pays et où l'incorporation dans l'empire des Habsbourgs, malgré les charges graves immédiates et futures, ouvrit dans la pays des conditions relativement plus favorables à l'évolution dans le sens bourgeois-national. Ces conditions étaient sans aucun doute plus favorables dans notre pays que dans les principautés danubiennes et dans les pays balkaniques, restés encore pour des siècles sous le règne turc.